

Tamperretter eller konsistorier?
RIBERARTIKLERNES ÆGTESKABSDOM-
STOLE, DERES SAMMENSÆTNING OG VIRKE
INDTIL OMKRING 1600

AF PER INGESMAN

Reformationens gennemførelse i Danmark betød en ophævelse af kirkens jurisdiktion i ægteskabssager, og få år efter indførte man de tamperretter med gejstlige og verdslige medlemmer, der på fire årlige møder gennem mere end halvtredje århundrede skulle komme til at afgøre alle ægteskabssager.¹

Ved de såkaldte *Riberartikler* af 1542, der havde status af tillæg til *Kirkeordinansen* af 1537/39 og skulle holdes på lige fod med denne, indførte Christian 3. særlige ægteskabsdomstole. Det skete ved, at det i artiklerne bestemtes, at ægteskabs- og horsager i hvert stift skal behandles af stiftslensmanden og domkapitlet.²

Indførelsen af disse „blandede“ domstole med både verdslige og gejstlige medlemmer repræsenterede en ændring i forhold til, hvad der var blevet fastsat i *Kirkeordinansen* af 1537/39. Her siges nemlig om de nyindførte superintendenter, at de ikke må befatte sig med ægteskabssager, men skal henvise dem enten til konge eller lensmand eller, i købstæderne, til borgmestre og råd.³

Indførelsen af de nye domstole til behandling af ægteskabssager skete i erkendelse af, at de verdslige domstole ikke besad kompetence til at behandle dette særlige retsområde. Her krævedes en kirkeretslig

¹ Ernst Andersen: *Ægteskabsret*, I-II, København 1954-56, II, s. 251.

² Holger Fr. Rørdam (udg.): *Danske Kirkelove*, I-III, København 1883-89, I, s. 198; Aage Andersen (udg.): *Den danske Rigslovgivning 1523-1558*, København 2015, nr. 65 (s. 240-242). I Fyns stift og Vendelbo stift, hvor der ikke fandtes domkapitler, måtte ægteskabs- og horsagernes behandling ordnes lidt anderledes, men i begge tilfælde var det stiftslensmanden, der sammen med lokale gejstlige eller „lærde mænd“ skulle tage sig af dem. Se videre nedenfor.

³ Martin Schwarz Lausten (udg.): *Kirkeordinansen 1537/39*, København 1989, s. 130, 220.

ekspertise, som kun gejstlige sad inde med. Det havde man da også i praksis erkendt allerede før 1542. Som historikeren Troels Dahlerup har gjort opmærksom på, tilkaldte det kongelige retterting i de første år efter reformationen konsekvent den nødvendige gejstlige ekspertise, når man behandlede ægteskabssager,⁴ og i Malmö ser vi, at byens sognepræst altid var til stede og blev taget med på råd, da borgmestre og råd i årene 1538-1540 fældede dom i fem skilsmisssager.⁵

Med hensyn til *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole har hidtidig forsknings opmærksomhed i altovervejende grad været koncentreret om, hvad disse domstole udviklede sig til, nemlig tamperretterne. „Man oprettede nu særlige ægteskabsdomstole – de såkaldte tamperretter – som bestod af stiftslensmændene og domkapitelsmedlemmerne“, hedder det på det sted i kirkehistorikeren Martin Schwarz Laustens bog om Johann Bugenhagen og hans virke i Danmark, hvor talen er om den tyske reformators deltagelse i det møde i Ribe i 1542, som resulterede i vedtagelsen af *Riberartiklerne*.⁶ Også den nyeste retshistoriske behandling af centralmagts regulering og afstraffelse af sædelighedsforbrydelser efter reformationen taler konsekvent om tamperretter fra 1542 og frem.⁷ Det er da også – som det indledende citat viser – hvad man kan læse i juraprofessoren Ernst Andersens klassiske fremstilling af dansk ægteskabsret.⁸

I en analyse af tamperretsprotokoller fra Fyns og Aalborg stifter og fra Lolland-Falster gav historikeren Anne Riising i 1978 en grundlæggende behandling af tamperrettens funktion og domspraksis i 1600- og 1700-tallet.⁹ Riising nævner, at den ældste bevarede tamperretsprotokol fra Fyns stift 1662-1702 benævnes *Protocollum consistorii ottiniani*, og hun citerer Ægteskabsordinansen af 1582 som værende rettet til „lensmend, superintendenten, prelater, cannicker och alle andre,

4 Troels Dahlerup: „Den kirkelige disciplin i Danmark 1536 - ca. 1610“, i Ingemar Brohed (red.): *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, (Skrifter utgivna av Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning, 6), Oslo 1990, s. 390-408, se s. 394.

5 Se gennemgangen af sagerne i Sinikka Neuhaus: *Reformation och erkännande. Skilsmäsoärenden under den tidiga reformationsprocessen i Malmö 1527-1542*, Lund 2009, s. 238-247.

6 Martin Schwarz Lausten: *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, København 2011, s. 209.

7 Morten Kjær: *Guds og øvrigheds straf – centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*, København 2017, s. 147, 154, 164, 177f, 395.

8 Ernst Andersen: *Ægteskabsret*, II, s. 251.

9 Anne Riising: „Tamperrettens funktion og domspraksis“, i Peter Kr. Iversen, Knud Prange & Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, Aabenraa 1978, s. 393-412.

Fig. 1. På et møde i Ribe vedtog konge og rigsråd den 4. maj 1542 et tillæg til Kirkeordinansen af 1537/39 på 26 artikler. Til stede ved udformningen af Riberartiklerne var foruden befalingsmænd og superintendenter over kongerigets stifter også den tyske reformator Johann Bugenhagen. Som hovedmanden bag Kirkeordinansen var han af kongen blevet bedt om også at deltage i det møde, hvor der skulle rådes bod på mangler i ordinansen. Radering efter portræt udført af Lucas Cranach den Yngre. Rijksmuseum, Amsterdam.

som enten paa capitteller, udi consistoriis eller anden steds skulle side ret, forhøre och dømme udi echteskabssager“; men hun knytter ingen kommentarer til konsistoriebetegnelsen eller til det forhold, at hun først finder betegnelsen tamperret anvendt i slutningen af 1600-tallet.¹⁰ Senere historikere, der har brugt tamperretsprotokoller til belysning af ægteskab og skilsmisse i 1600- og 1700-tallet, følger helt i Riisings fodspor ved at erklære tamperretten for indført ved Riberartiklerne af 1542 og undlade at tale om konsistorier.¹¹ Kun Helle Møller Sigh er i sin ph.d.-afhandling om dansk ægteskabsrets udvikling fra 1200-1600 opmærksom på, at 1500-tallets kilder taler om konsistorier som domstole i ægteskabssager, selv om hun alligevel ikke vil opgive tanken om tamperretten som indført i 1542.¹²

Var det i virkeligheden konsistorier, der indførtes ved *Riberartiklerne* af 1542? Og hvad var et konsistorium egentlig? Lad os kaste et blik på forholdene i det lutherske Tyskland, hvorfra Christian 3. hentede råd og rådgivere ved sin indførelse af reformationen i Danmark.

I Martin Luthers eget Sachsen blev det hurtigt efter reformationens indførelse klart, at man efter ophævelsen af de biskoppelige domstole manglede organer til at tage sig af ægteskabssager.¹³ Luther så al-

¹⁰ Riising: „Tamperrettens funktion og domspraksis“, s. 394-396. Jeg har citeret fra Ægteskabsordinansens originaltekst i V.A. Secher (udg.): *Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1600*, I-VI, København 1887-1918, II, s. 295f.

¹¹ Gerda Bonderup: „Skilsmisser i Århus 1645-1900“, *Historie. Jyske Samlinger*, ny rk. 16,4, 1987, s. 493-518, se s. 495, 496; Ane M. Ørsted Schultz: „Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder“, *Fortid og Nutid*, 1993,4, s. 285-299, se s. 286; Kirstine Aasbjerg Andersen: „Skilsmissesager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet“, *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2010:2, s. 80-105, se s. 81. Jeg skal straks indrømme, at jeg også selv har gjort mig skyldig i denne forseelse: Per Ingesman: „Skriften, Loven og Sværdet. Mosaisk lovs indflydelse på dansk retsudvikling efter reformationen“, *Kritik*, nr. 195, marts 2010, s. 12-20, se s. 17, jf. s. 15.

¹² Helle Ingrid Møller Sigh: *Samtykke og samfund. Kristningen af ægteskabet og retsvirkninger i Danmark c. 1200-1600*, Historisk Afdeling, Aarhus Universitet 2012 (utrykt ph.d.-afhandling), s. 72: „I 1542 underlagdes ægteskabsspørgsmål principielt tamperretten eller konsistorier“. Se også s. 25 note 49, 68f med note 231, 175, 199f, 202 note 722.

¹³ Se Joel F. Harrington: *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 1995; John Witte, Jr.: *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*, Louisville (KY) 1997, især s. 42-73; John Witte, Jr.: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002, især s. 53-85, 199-255. Om den specifikt juridiske side, se Ralf Frassek: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit. Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums*, (Jus Ecclesiasticum, 78), Tübingen 2005.

lerhelst ægteskabssagerne overdraget til landsherren, men herom var der ikke enighed blandt teologerne i Wittenberg, og først og fremmest Philipp Melanchthon ønskede en særlig gejstlig jurisdiktion bevaret. Efter at de kursachsiske stænder i 1537 havde anmodet om oprettelse af fire konsistorier til at tage sig af *causae ecclesiasticae*, afgav seks teologiske og juridiske professorer en officiel betænkning, der med afsæt i Melanchthons opfattelse støttede forslaget. Blandt underskriverne var, foruden Melanchthon selv, også Bugenhagen. Luther var kritisk over for professorernes betænkning, men accepterede i sidste ende forslaget om indførelse af konsistorier, hvoraf han dog kun ønskede ét.¹⁴ Herefter oprettedes i 1539 et konsistorium i Wittenberg, hvori to teologer sad sammen med to jurister.¹⁵ Ifølge en kurfyrstelig „konstitution“ fra 1542 skulle konsistoriet ikke blot tage sig af ægteskabelige stridigheder, det skulle også skride ind mod hor, åger, gudsbespottelse og andre forseelser mod de ti bud, og sammen med superintendenten fik konsistoriet til opgave at føre tilsyn med lokale kirkeforhold.¹⁶

Efter det albertinske Sachsens overgang til reformationen indførtes i 1545 konsistorier i Meissen og Merseburg. Bevarede „ordninger“ viser, at også disse konsistorier bestod af to teologer og to jurister, og at ægteskabssager og tilsyn med de lokale præster var deres to vigtigste opgaver.¹⁷ Efter at hertug Moritz i 1547 havde fået overdraget kurfyrsteværdigheden og størstedelen af det ernestinske Sachsen, flyttede han i 1550 konsistoriet i Merseburg til Leipzig.¹⁸ Under Moritz og hans broder August udvikledes de tre konsistorier i Wittenberg, Meissen og Leipzig i stadig højere grad til organer for det kurfyrstelige landskirke styre. Kulminationen blev nået, da kurfyrst August i 1580

¹⁴ Se Hartwig Dieterich: *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, (Jus Ecclesiasticum, 10), München 1970, s. 86-90, jf. specifikt s. 85 om Bugenhagens holdning. En grundig omtale af diskussionen om oprettelsen af konsistoriet i Wittenberg findes hos Frassek: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit*, s. 72-102.

¹⁵ Martin Brecht: *Martin Luther, III: Die Erhaltung der Kirche 1532-1546*, Stuttgart 1987, s. 276-278; Frassek: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit*, især s. 38-40, 57-102.

¹⁶ Emil Sehling (udg.): *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, I-XX, Tübingen 1955-2017, I, s. 200-209. Konstitutionen var kun et udkast, men i praksis blev den fulgt af konsistoriet; se Dieterich: *Das protestantische Eherecht in Deutschland*, s. 90f.

¹⁷ Günther Wartenberg: „Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559“, i Helmar Junghans (red.): *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*, Leipzig 2005, s. 69-92, se s. 83. „Ordningerne“ fra 1545 er trykt i *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, I, s. 291-304.

¹⁸ Wartenburg: „Die Entstehung der sächsischen Landeskirche“, s. 87f.

udstedte sin store kirke- og skoleordning.¹⁹ I denne flyttedes konsistoriet i Meissen til residensstaden Dresden og blev gjort til et „overkonsistorium“ (*ober consistorium*) med konsistorierne i Wittenberg og Leipzig under sig. Overkonsistoriet fik tillagt en lang række forvaltnings- og tilsynsopgaver som et øverste, hele kurfyrstedømmet omfattende konsistorium.²⁰

Sammensætningen af de sachsiske konsistorier afspejler, at lutheriske jurister og teologer – i modsætning til Luther, der i udgangspunktet havde betragtet ægteskabet som „ein weltlich geschefft“ – efterhånden var kommet til at opfatte det som en *causa mixta*, en „blandet sag“ med både en gejstlig og en verdslig side.²¹ At konsistorierne i lutherske områder kunne udvikle sig til organer for det landsfyrstelige kirkestyre, skyldtes blandt andet de professionelle jurister, hvis romerretslige universitetsuddannelse kvalificerede dem til hverv i de lokale fyrsters tjeneste.²² Sådan var det dog ikke alle steder i den protestantiske verden; og især på reformert grund var konsistorierne først og fremmest organer til udøvelse af kirketugt, der var sammensat af præster og fremtrædende repræsentanter for lægfolket (såkaldte ældste).²³

Dette udblik til tyske forhold rejser efter min mening to spørgsmål. For det første: Kan de „blandede“ ægteskabsdomstole, som indførtes ved *Riberartiklerne* i 1542, betragtes som en dansk udgave af det konsistorium, der havde set dagens lys i Wittenberg tre år før? For det andet: Kan vi kreditere Johann Bugenhagen, der medvirkede først ved tilblivelsen af *Kirkeordinansen* af 1537/39 og derefter igen ved udarbejdelsen af *Riberartiklerne* i 1542, for denne retslige nyskabelse?

Det sidstnævnte spørgsmål kan formentlig besvares bekræftende, for om nogen var Bugenhagen specialist med hensyn til ægteskabslovgivning,²⁴ og et af hans skrifter herom, *Vom Ehebruch und*

¹⁹ Ernst Koch: „Ausbau, Gefährdung and Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601“, i Helmar Junghans (red.): *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*, Leipzig 2005, s. 191-218, se s. 205-207.

²⁰ *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, I, s. 405-410.

²¹ Se Dieterich: *Das protestantische Eherecht in Deutschland*, s. 175-177, 257f. Luthers karakteristik af ægteskabet som en rent verdslig indretning findes i en vejledning for sognepræster fra 1529: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 30, III, Weimar 1910/Graz 1964, s. 75.

²² Jf. Hans-Walter Krumwiede: „Kirchenregiment, Landesherrliches“, *Theologische Realenzyklopädie*, 19, Berlin 1990, s. 59-68.

²³ For en interessant, ny undersøgelse af reformerte konsistoriers virke, der lægger særlig vægt på sager om sex, troløvelse og ægteskab, se Suzannah Lipscomb: *The Voices of Nîmes. Women, Sex, and Marriage in Reformation Languedoc*, Oxford 2019.

²⁴ Se Witte: *From Sacrament to Contract*, s. 55.

weglauffen, er udformet efter en henvendelse fra Christian 3. og er til-egnet kongen.²⁵ Bevises kan det dog ikke, især fordi vi ikke ved meget andet om Bugenhagens rolle i forbindelse med *Riberartiklernes* tilblivelse, end at han på kongens anmodning deltog i det møde i Ribe, hvor de blev udarbejdet.²⁶

Hvad det førstnævnte spørgsmål angår, har jeg tidligere påvist, at udviklingen på dansk grund fulgte en anden bane end i Sachsen og de andre lutherske dele af Tyskland. *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole var formodentlig inspireret af det wittenbergske konsistorium, men de udviklede sig aldrig til andet og mere end domstole i ægteskabssager, de fik ikke tillagt funktioner i det lokale kirke styre, og der etableredes ikke noget centralt overkonsistorium som det, der oprettedes i Dresden i 1580.²⁷ I nærværende artikel skal jeg føre denne argumentation videre og vise, at selv om intentionen i udgangspunktet var at etablere blandede domstole i stil med de tyske, så kom det verdslige element i praksis kun til at spille en meget beskedent rolle.

Artiklen udspringer af et igangværende forskningsprojekt om den danske ægteskabsrets historie, fra reformationen til man med Frederik 2.s *Ægteskabsordinans* af 1582 fik den første protestantiske ægteskabslov i Danmark. Da jeg påbegyndte projektet, forlod jeg mig på oplysningen i Ane M. Ørsted Schultz' artikel om tamperretsprotokollerne, at retsprotokoller og andet tilsvarende materiale fra de ægteskabsdomstole, der indførtes i *Riberartiklerne*, først er bevaret fra 1645.²⁸ Mit udgangspunkt var derfor, at vidnesbyrd om disse domstole i de første årtier af deres historie måtte eftersøges i en lang række forskellige

²⁵ Skriftet forfattede Bugenhagen i 1539, mens han stadigvæk opholdt sig i Danmark; det blev året efter trykt sammen med ægteskabsskrifter af Luther og Melancthon: *Von Ehesachen. D. Mart. Luth. Item Vom Ehebruch vnd weglauffen. D. Johan. Bugenhagen Pomer an Königliche Maiestat zu Dennemarcken etc. De Arbo-re Consanguinitatis et Affinitatis, siue de Gradibus. Philippi Melanthonis*. Vittemberg Anno. MDXL. Om baggrunden for skriftet, se Lausten: *Johann Bugenhagen*, s. 213f; Morten Kjær & Mattias Skat Sommer: „The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485-1558)“, i Kjell Å. Modéer & Helle Vogt (red.): *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, London/New York 2021, s. 68-89, se s. 79-82.

²⁶ Om Bugenhagens deltagelse i mødet, se Lausten: *Johann Bugenhagen*, s. 209f, 250-254.

²⁷ Per Ingesman: „King, Church and Religion. The Ecclesiology of King Christian III of Denmark and Norway“, i Sivert Angel, Hallgeir Elstad & Eivor Andersen Oftestad (red.): *Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*, (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 140), Berlin/Boston 2019, s. 73-90, se især s. 84-86.

²⁸ Se Schultz: „Tamperretsprotokollerne“, med oversigten over bevaret retsmateriale på s. 299.

kildeudgivelser, først og fremmest skrivelser fra kongemagten og retsmateriale såsom tingbøger og samlinger af offentligt og privat overleverede domme. I forbindelse med forskningsprojektet har jeg for det første gennemgået alle udgivne samlinger af domme fra det kongelige retterting,²⁹ de udgivne rådstueprotokoller og bytingbøger fra Helsingør, Malmö og Ribe,³⁰ og værket *Danske Domme 1375-1662*, der indeholder domme fra diverse private domssamlinger.³¹ Et mindre antal domme bevaret i original har jeg fundet ved en gennemgang af oversigten over domkapitlernes arkiver efter reformationen i den relevante registratur fra Rigsarkivet.³² Selv om min artikel koncentrerer sig om kongeriget og ikke behandler retsforholdene i hertugdømmerne, har jeg også ledt efter omtale af ægteskabssager behandlet af kapitlerne i Ribe og Slesvig i *De Hansborgske Domme 1545-1578*,³³ ligesom jeg – da det undervejs i undersøgelsen viste sig, at universitetets rektor og professorer allerede i 1500-tallet blev inddraget til at pådømme specielle ægteskabssager – også har ledt efter domme mv. i det aktmateriale til universitetets historie, der findes i fjerde bind af H.F. Rørdams *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*.³⁴ For det andet har jeg gennemgået udgaven af *Kancelliets Brevbøger*, der indeholder spredte om-

²⁹ Ditlev Tamm (red.): *Kongens Retterting 1537-1660*, I-II, København 2003, II: Rettertingsdommene; Troels Dahlerup (udg.): *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*, I-II, København 1959-69; V.A. Secher (udg.): *Judicia placiti Regis Danie Justitiarum. Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1604*, København 1881-83; J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): *Udvalg af Gamle Danske Domme afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting*, I-IV, København 1842-48.

³⁰ Erik Kroman (udg.): *Helsingør stadsbog 1549-1556. Rådstueprotokol og bytingbog*, København 1971; Karen Hjorth (udg.): *Helsingør stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565. Rådstueprotokol og bytingbog*, København 1981; Erik Kroman (udg.): *Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-1548*, København 1965; Einar Bager (udg.): *Malmø Stadsbog 1549-1559. Rådstuerettens, Bytingets og Toldbodrettens protokol*, København 1972; Leif Ljungberg & Einar Bager (udg.): *Malmø Tingbøger 1577-83 og 1588-90*, København 1968; Erik Kroman (udg.): *Ribe Rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599*, København 1974.

³¹ Erik Reitzel-Nielsen (udg.): *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, I-VIII, København 1978-87.

³² Thelma Jexlev: *Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver*, (Vejledende Arkivregistraturer, XVII-XVIII), I-II, København 1973-77. Da jeg her fandt, at enkelte domme var fortegnet i Regesta, har jeg gennemgået også dette værk for tiden 1536-1600: *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ*, II,1, København 1870; *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ*, 2. rk. II,1, København 1892.

³³ Emilie Andersen (udg.): *De Hansborgske Domme 1545-1578*, I-III, København 1994.

³⁴ Holger Fr. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, IV: Aktstykker og Breve, København 1868-74.

taler af eller referencer til sager om trolovelse, ægteskab og skilsmisse pådømt ved forskellige retsinstanser.³⁵ Resultatet af min gennemgang af disse udgivne kilder og kildesamlinger var vidnesbyrd om lidt over 150 ægteskabssager behandlet af konsistorier, kapitelsdomstole og andre retsinstanser i tiden fra reformationen til omkring år 1600.³⁶

Først sent i arbejdet blev jeg opmærksom på, at angivelsen i Ørsted Schultz' artikel kun omfatter, hvad der er bevaret i *danske* arkiver. I Universitetsbiblioteket i Uppsala og i Landsarkivet i Lund ligger hele seks protokoller med ægteskabssager fra domkapitlet i Lund i den tid, hvor Skåne var dansk, heraf to ældre end år 1600.³⁷ Den i min sammenhæng mest interessante er den ældste, som dækker perioden 1577-1579 og således ligger før *Ægteskabsordinansen* af 1582, og den har jeg gennemgået systematisk.³⁸ Alene i denne protokol findes domme i 91 ægteskabssager, og den er derfor et vægtigt bidrag til belysning af Lunds domkapitels virke som ægteskabsretslig domstol, der i mange tilfælde gør det muligt enten at bekræfte eller korrigere det meget mere fragmentariske billede, vi har fra de andre danske domkapitler.

Takket være den lundensiske protokol med domme i ægteskabssager 1577-1579 har vi nu en direkte parallel rent kildemæssigt til situationen i Norge, hvor de ved *Riberartiklerne* etablerede domstole også indførtes,³⁹ og hvor vi har en retsprotokol, *Stavanger Domkapitels Protokoll 1571-1630*, der ligesom protokollen fra Lund går tilbage til tiden før *Ægteskabsordinansen*.⁴⁰ Det betyder, at vi kan sammenligne forhold

³⁵ C.F. Bricka m.fl. (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag*, København 1885-2005. Også forløberer, Kr. Erslev & W. Møllerup (udg.): *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, København 1881-82, er gennemgået, dog uden resultat.

³⁶ De fleste vil optræde i fodnoterne i det følgende.

³⁷ Se arkivoversigten over arkiv „13550 Lunds domkapitels arkiv 1504-1999. A III Protokoll (domböcker) i äktenskapsmål“ på hjemmesiden for det svenske Riksarkiv: sok.riksarkivet.se (23.11.2021). Jeg retter en stor tak til fhv. lektor, cand.mag. Ole Bay, der har gjort mig opmærksom på materialets eksistens og givet mig adgang til at bruge sin affotografering af den ældste af protokollerne.

³⁸ Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579.

³⁹ Her anvendte man i 1500- og begyndelsen af 1600-tallet normalt betegnelsen kapittel eller kapittelret om dem, men i løbet af 1620'erne og 1630'erne gik retterne over til at betegne sig som konsistorier eller konsistorialretter. Se Hanne Marie Johansen: *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og retshistorisk studie*, Oslo 2001, s. 2, 58f med note 43 på s. 368.

⁴⁰ Jf. Hans Eyvind Næss: „intet got oc roligt ecteskab at foruente'. Vår første skilsmisellov, ekteskapsordinansen av 1582 og dens praktiske følger“, *Historisk Tidsskrift* (Oslo), 61, 1982, s. 52-61.

dene i Danmark og Norge, dels med hensyn til behandlingen af ægteskabssagerne, men også – og det er det vigtige i nærværende sammenhæng – med hensyn til domstolene selv. Her påkalder en undersøgelse, som den norske historiker Edwin Torkelsen har foretaget i en hovedfagsopgave om de norske domkapitlers funktioner efter reformationen, sig særlig interesse. I opgavens behandling af domkapitlerne som retsinstant viser Torkelsen, at den skelnen, som i *Kirkeordinansen* og i *Riberartiklerne* var opstillet mellem gejstlige sager, der skulle behandles af superintendent og stiftslensmand, og ægteskabssager, der skulle behandles af stiftslensmand og domkapitel, i løbet af en menneskealder gik i opløsning.⁴¹ Og det gjorde den i dobbelt henseende, idet superintendenten blev inkluderet i pådømmelsen af ægteskabssager, mens domkapitlet blev inddraget i pådømmelsen af en række gejstlige sager, især kirkelige disciplinærsager. Ifølge Torkelsen var forholdet fra omkring 1570 da det, at der var opstået én enkelt kapitelsdomstol, som behandlede både gejstlige sager og ægteskabssager, og som bestod af domkapitel, superintendent og stiftslensmand. I den bevarede protokol fra Stavanger domkapitel 1571-1630 finder Torkelsen denne opfattelse bekræftet, idet protokollen ikke bare rummer afgørelser i sager om trolovelse og ægteskab, men også sager vedrørende præsters embedsførelse og levned samt tilfælde, hvor lægfolk havde forbrudt sig mod bestemmelser i *Kirkeordinansen*.⁴²

Ernst Andersens indledningsvis citerede udtalelse om tamperretterne blev formuleret, før der var foretaget historiske undersøgelser af disse domstoles virke. Den er derfor udtryk for juristens tro på, at hvad der bliver fastsat i en lov, faktisk omsættes til praksis – og bliver det én til én så at sige. Som historiker, der arbejder med retsforhold i ældre tid, deler jeg ikke denne opfattelse. Torkelsens norske undersøgelse understreger for mig at se, at studier i det primære kildemateriale er strengt nødvendige for at kunne afgøre, i hvilket omfang bestemmelserne i de normative kilder, in casu *Kirkeordinansen* og *Riberartiklerne*, faktisk blev ført ud i livet.

Uden at tage noget for givet på forhånd skal jeg i det følgende først undersøge, hvad *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole blev kaldt i samtidens kilder, derefter om de faktisk blev oprettet og var sammensat i overensstemmelse med *Riberartiklerne*, og endelig om de behandlede de sager, de skulle ifølge artiklerne. I tilslutning hertil vil jeg se på, om de efter 1542 var de eneste domstole, der behandlede ægteskabssager.

⁴¹ Edwin Torkelsen: *Konge og kapitel. En studie omkring de norske domkapitlers raison d'être fra Reformationen til ca. 1600*, Hovedopgave i historie, Universitetet i Oslo, Høsten 1971 (utrykt), s. 102-156.

⁴² Torkelsen: *Konge og kapitel*, s. 137-148.

Igennem disse kildestudier skal jeg vise, at alt hvad Ernst Andersen siger i det indledningsvis anførte citat, er enten helt eller delvist forkert.

Betegnelsen på Riberartiklernes ægteskabsdomstole

For at afklare forholdet mellem de forskellige betegnelser for de domstole i ægteskabssager, der blev indført ved *Riberartiklerne*, kan vi begynde med at se, hvor langt vi kan komme med brug af de gængse ordbøger.

Lad os starte med ordet tamperret. Ifølge Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog 1300-1700* optræder det første gang i historisk kilde-materiale i 1713, da „Aalborg tamper ret“ nævnes, og derefter igen i 1726, hvor talen er om „tamper retten, som nu i Kiøbenhavn vorder holdet“.43 Kalkar kan endvidere oplyse, at ordet forekommer i flere af Ludvig Holbergs komedier fra 1720'erne, og dette udbygges i *Ordbog over det danske Sprog* med flere citater.44 Reelt er ordbøgerne dog ikke til megen hjælp, når vi ønsker at finde den ældste brug af ordet, for det fremgår af Anne Riisings artikel, at Lolland-Falsters tamperretsprotokol 1684-1791 fra første blad anvender betegnelsen tamperret.45 Indtil videre må 1684 altså anføres som den ældste kendte anvendelse af ordet tamperret.

Rigsarkivet og landsarkiverne anvender konsekvent udtrykket tamperretsprotokoller om de retsprotokoller, der er overleveret fra domstolene;46 men ser vi f.eks. på den ældste protokol fra Viborg stift, så omtaler den sig ved starten i 1717 som protokol for „Consistorial- eller Tamper-Rætten her i Wiiborg“.47 Og allerede i det reskript af 20. november 1692, der efter den gradvise ophævelse af domkapitlet i byen bestemte, at biskop og stiftsprovst og katedralskolens rektor og lektor i forening med den ældste sognepræst ved hver af byens to kirker skulle dømme i ægteskabssager, omtales denne domstol som „det viborgske Consistorium eller Tamperretten“.48 Også efter at ordet tam-

43 Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, I-V, København 1881-1918, s.v. „Tamperret“, online: <https://kalkarsordbog.dk> (03.03.2021).

44 *Ordbog over det danske Sprog*, 1-28, København 1918-56, s.v. „Tamper-ret“. Benyttet online: <https://ordnet.dk/ods> (03.03.2021).

45 Riising: „Tamperrettens funktion og domspraksis“, s. 395.

46 Se oversigten i Schultz: „Tamperretsprotokollerne“, s. 299.

47 Landsarkivet for Nørrejylland. C-0002. Tamperretten. Tamperretsprotokol 1717-1797. Protokollen er tilgængelig på nettet via Arkivalieronline (03.03.2021).

48 M.R. Ursin: *Stiftsstadten Viborg. En topographisk, historisk og statistisk Beskrivelse*, København 1849, s. 169.

perret var blevet almindeligt, taltes altså om konsistorier eller konsistorialretter.

Lad os derefter se på betegnelsen konsistorium. Kalkar anfører ikke ordet, formodentlig fordi han ikke har regnet det som et dansk ord, og *Ordbog over det danske Sprog* kan kun citere en omtale fra 1741 af „Consistorierne i Slesvig og Holsteen“.⁴⁹ Hvis vi vil have et indtryk af den datidige brug af ordet, må vi derfor gå til kilderne selv.

Riberartiklerne selv hæfter intet navn på de domstole til pådømmelse af ægteskabssager, de indfører, men da artiklerne gives samme status som *Kirkeordinansen* af 1537/39, er det interessant, at såvel den slesvig-holstenske som den norske kirkeordinans bruger betegnelsen konsistorium. I den slesvig-holstenske kirkeordinans fra 1542 hedder det først, ved omtalen af, hvorledes man skal forene folk i ægteskab, at øvrigheden skal sørge for, „dat men ein gudt Consistorium vprichte etc“. Det hedder senere, at personer, der fremover skal optages i domkapitlet i Slesvig, skal kende noget til såvel Kejserretten som læren om beslægtethed, „Darumme / dat men se moth thom Consistorio vorordenen“. Og endelig fastsættes det, at fire kannikker „scholen vam Bischoppe vnd Capitel / thom Consistorio vorordent werden“.⁵⁰

Hvad den norske kirkeordinans af 1607 angår, findes dens omtale af konsistorier i afsnittet om kannikker. Her fastsættes det, at de, som på kongens vegne har stifterne i befaling, sammen med superintenderne og kapitlet i hvert stift skal pådømme alle ægteskabssager og horsager, hvorefter der fortsættes: „oc er allergaffnligst / at de holde deris Consistoria, paa de tider som Laugrettit / hos huer Biskops sæde holdis“.⁵¹

Endelig må nævnes, at det forslag til et dansk bekendelsesskrift og en tilhørende kirkeordning, som et udvalg med Niels Hemmingsen i spidsen udformede i 1561, men som aldrig opnåede officiel autorisation, i sit kirkeordningsudkast nævner konsistorier. Det sker i en særlig rubrik, *De matrimonio et divortijs*, der er viet forbudne grader i ægteskab og regler for bevilling af skilsmisse.⁵² Om skilsmisse hedder det

49 *Ordbog over det danske Sprog*, s.v. „Konsistorium“.

50 Walter Göbell (udg.): *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542*, Neumünster 1986, s. 102, 208, 210, jf. s. 206, 212, 252. Om Bugenhagens rolle ved udarbejdelsen af den slesvig-holstenske kirkeordinans, se kongens fortale s. 8. Jf. også Lausten: *Johann Bugenhagen*, s. 208.

51 *En Kircke Ordinantz / Huor effter alle / Baade Geistlige oc Verdslige vdi Norgis Rige / skulle sig rette oc forholde*, København 1607 (fotografisk optryk Oslo 1985), s. 75r. Laugrettit er de lokale verdslige domstole.

52 Bjørn Kornerup (udg.): *Confessio et ordinatio ecclesiarum Danicarum anno MDLXI conscriptae. Den danske Kirkes Lærebekendelse og Kirkeordinans af Aar 1561*, København 1953, s. 178f.

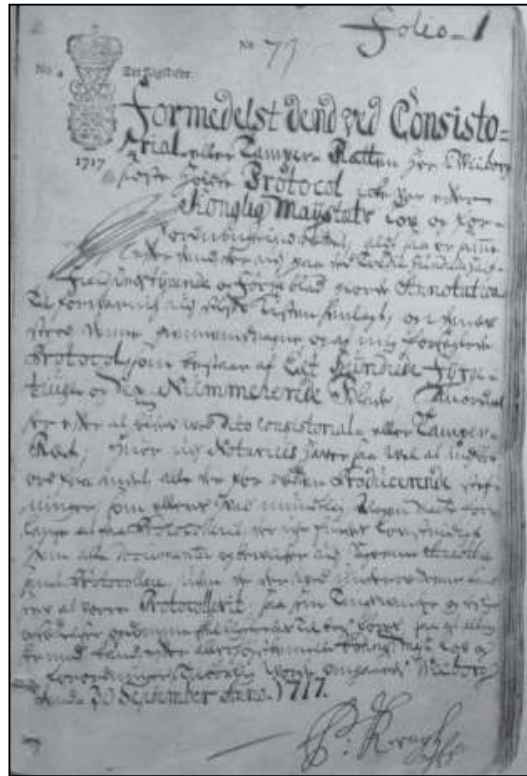

Fig. 2. I anden halvdel af 1600-tallet kom Riberartiklernes ægteskabsdomstole til at gå under navnet tamperretter. Den oprindelige konsistoriebetegnelse fra 1500-tallet hang dog ved længe, således som det fremgår af den ældste bevarede tamperretsprotokol fra Viborg stift. Den blev påbegyndt i 1717 som protokol for „Consistorial- eller Tamper-Rættens her i Viborg“. Tamperretterne fungerede som skilsmissemødestole, indtil de blev ophævet i 1797. Arkivalieronline, Tamperretten, Viborg Stift, Tamperretsprotokol (1717-1797).

her, at den kun kan bevilges i tilfælde af hor eller *desertio*. Om sidstnævnte hedder det, at den person, der uden egen skyld er blevet forladt, og som, efter at de nærmere omstændigheder er undersøgt af de rette dommere, har fået udstedt et vidnesbyrd om sin uskyld, kan bevilges frihed til at gifte sig igen. Det er den praksis, siger udkastet så, som allerede længe er fulgt af dommerne „i vore konsistorier“ („in nostris Consistorijs“).

I tiden mellem udstedelsen af *Riberartiklerne* i 1542 og *Ægteskabsordinansen* af 1582 fandt såvel møder af samtlige superintendenter på nationalt plan som landemoder i de enkelte stifter det påkrævet at give en nærmere forklaring af eller supplerende oplysninger til de ved artiklerne indførte ægteskabsdomstole. I alle disse tilfælde omtaltes de som konsistorier. Det skete første gang i 1546, da superintendenter og teologiske professorer på en synode i Antvorskov vedtog en række bestemmelser, der præciserede og uddybede punkter i „den kongelige ordinans“ („Regia Ordinatio“), hvormed man forstod *Kirkeordinansen* i forening med *Riberartiklerne*.⁵³ Den afsluttende bestemmelse fastsat-

⁵³ *Danske Kirkelove*, I, s. 247-260.

te, at retsbehandling af ægteskabssager skal finde sted „i et fastsat og offentligt konsistorium“ på årets fire tamperdage: „Judicia causarum matrimonialium certo et publico consistorio expedientur statis quatuor anni temporibus“.⁵⁴

Med hensyn til Frederik 2.s *Ægteskabsordinans* af 1582 har vi allerede citeret den afsluttende bemærkning, hvori kongen beder alle, der skal behandle ægteskabssager „enten paa capitteller, udi consistoriis eller anden steds“, rette sig efter ordinansens bestemmelser. Men også undervejs refereres til konsistorium som en ægteskabsdomstol. Det sker først, hvor der gives tilladelse til skilsmisse i det tilfælde, hvor den ene ægtefælle har forladt den anden uden grund (*desertio*). Her må der bevilges skilsmisse, men først når der er gået tre år. I den situation skal den forladte stævne den anden først til herredsting og siden til landsting, og derefter føre bevis herfor „til consistorium“. Også hvis der foreligger vidnesbyrd om, at en mand er død i krig eller på anden måde, og hans efterladte hustru ønsker at gifte sig igen, skal vidnesbyrdenes prøves af de tilbørlige dommere, resultatet skal skriftfæstes, „och siden skal dend person, som vil gifte sig, indføre samme vindisbyrd for consistorio“.⁵⁵

Det bevarede materiale til belysning af retspraksis ved de i 1542 indførte domstole giver en del yderligere stof til diskussionen af betegnelserne på domstolene. En dom i en ægteskabssag fra 1543, som er bevaret i original, og som omtaler, at den er behandlet af biskoppen i Slesvig „vnd vorordenten werdigen herrn Richtern des Consistorii tho Schleswig“, er en ren undtagelse.⁵⁶ I alle andre domme, der er bevaret in extenso, navngiver domstolen nemlig ikke sig selv, men nævner blot de udstedende personer.⁵⁷ Derfor er det vigtigt at undersøge, hvordan dommene omtales i andre kilder.

Et velegnet eksempel på dette er en dom af 19. september 1576 i en sag om manglende overholdelse af et trolovelsesløfte. Den er udstedt af kantoren i Viborg domkirke, superintendenten over Viborg stift, seks kannikker i Viborg samt læsemesteren, subkantoren og sko-

⁵⁴ *Danske Kirkelove*, I, s. 259. Synodalmonita, der omtaler konsistorier, findes f.eks. fra Lunds stift: Holger Fr. Rørdam (udg.): *Monumenta historiae Danicae. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede*, 2. rk. II, København 1887, s. 285-354, se s. 321, 322.

⁵⁵ *Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 288f, 290f, 295f (jf. *Danske Kirkelove*, II, s. 348, 349, 352f).

⁵⁶ H.U.A. Jensen & A.L.J. Michelsen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, III, Kiel 1877, s. 339-342.

⁵⁷ Det er derfor en anakronisme, når overskriften i udgaven af de fire af dommene taler om „Viborg tamperret“ (*Danske Domme 1375-1662*, II, nr. 280, 307; III, nr. 441, jf. 446) og „Roskilde tamperret“ (*Danske Domme 1375-1662*, V, nr. 668).

lemesteren sammesteds og pålagde en mand at gifte sig med en kvinde, han havde lovet ægteskab. Da manden året efter endnu ikke havde „fulddrevet“ ægteskabet, som „the domherrer vdj Viburg chapitel“ havde pålagt ham at indgå, rejste kvindens far sagen for landsdommeren i Nørrejylland og en række andre adelsmænd. Han fremlagde dommen „aff forne capittell“, og dommerne dømte den 13. maj 1577, at manden var forpligtet til at efterkomme dommen.⁵⁸ Går man alle henvisninger til og omtaler af tilsvarende domme efter, vil man se, at der i langt de fleste tilfælde tales om domme på samme måde, f.eks. dom „af Aarhus capittel“ (1596), dom af „mester Jacob och capittell y Viborig“ (1549) og „Capitels Dom aff Riibe“ (1554).⁵⁹ På grund af de mange referencer til ægteskabssager i Lund, der er nævnt i tingbøgerne fra Malmö, er benævnelserne her særlig mange og varierede. Der tales om, at sager skal behandles eller har været behandlet „for superintendenntth oc capittell wtj Lund“ (1551), „for ... the gode herrer Capittell vtj Lundtt“ (1554) og „for Lunde capittell“ (1572).⁶⁰ Også domme fældet af kapitlet findes nævnt. I en herredagsdom fra 1557 omtales således en dom fra 1556, „som Lunde capittell vdgiffuitt haffuer“.⁶¹ Kun en enkelt gang gives en mere præcis omtale, idet der i en tingbog fra Malmö tales om en dom, som er fældet „wdi Lunde capitel reth“ (1581).⁶² I Roskilde gives en anden præcisering, idet der tales om, at en skilsmissegang er blevet afgjort „for Roskilde Capittels Dom“ (1571).⁶³

Det er klart, at selv om de normative kilder taler om konsistorier på både dansk og latin, så har man i praksis foretrukket det danske „kapitel“ som den enkleste betegnelse, mens man har været mere fremmed over for den udenlandske betegnelse „konsistorium“. Den bruges fortrinsvis i Odense, og det gives der også en forklaring på. I materialet fra fynske ægteskabssager tales en enkelt gang om „Kapitelsretten i Otthense“ (1584),⁶⁴ men ellers får vi at vide, at „der er ingen Kapitel udi forne Fyns Stift, meden alene et Consistorium“ (1592).⁶⁵

⁵⁸ *Danske Domme 1375-1662*, III, nr. 441, 446.

⁵⁹ *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarü*, s. 95f; A. Heise (udg.): *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559*, København 1879, s. 267f (”mester Jacob“ er superintendenten Jacob Skønning); *Udvalg af Gamle Danske Domme*, II, s. 142f.

⁶⁰ *Malmö Stadsbog 1549-1559*, s. 68f, 177f; *Danske Domme 1375-1662*, III, nr. 395.

⁶¹ *Danske Magazin*, 4. rk. VI, 4, 1886, s. 347f.

⁶² *Malmö Tingbøger 1577-83 og 1588-90*, s. 118f.

⁶³ *Udvalg af Gamle Danske Domme*, III, s. 125.

⁶⁴ *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, s. 144.

⁶⁵ *Danske Kirkelove*, II, s. 500 (jf. *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 815). Det samme påpeges *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 814.

Går vi til Slesvig og til tysksprogede kilder, kan vi se, at konsistoriebetegnelsen her er mere indarbejdet. Som sagt haves en original dom fra 1543 fældet af biskoppen sammen med „vorordenten werdigen herrn Richtern des Consistorii tho Schleswig“.66 Og i de fra hertug Hans den Ældre overleverede domme ser vi, at der i 1553 tales om, at en dom i en ægteskabssag er fældet „von dem consistorium tho Schleswig“.67

Domme og andet aktmateriale fra Riberartiklernes ægteskabsdomstole

Efter den terminologiske undersøgelse af betegnelsen på de ved *Riberartiklerne* indførte ægteskabsdomstole skal vi nu se nærmere på de vidnesbyrd, vi har om deres virke i praksis. Vi starter med at se nærmere på det bevarede aktmateriale.

Det absolut vigtigste materiale er den protokol med domme i ægteskabssager, som er bevaret fra domkapitlet i Lund 1577-1579.68 Som nævnt indeholder protokollen afskrifter af domme – normalt *in extenso* – fra i alt 91 sager. Første session i protokollen fandt sted den 24. februar 1577, den sidste den 20. marts 1579. Protokollen dækker altså to år, eller mere nøjagtigt 25 måneder. I denne periode noteres retshandlinger på 35 forskellige datoer.

Ud over de 91 ægteskabssager i den lundensiske protokol har jeg som nævnt fundet vidnesbyrd om lidt over 150 ægteskabssager i tiden fra reformationen til omkring år 1600. I kun en lille brøkdel af sager fra de andre danske domkapitler er der tale om bevarede domme. I original er kun bevaret tre domme i ægteskabssager, en fra Odense stift, en fra Vendelbo stift og en fra Slesvig stift.69 En samtidig afskrift af en dom er bevaret igennem det fynske bispearkiv.70 I *Danske Domme 1375-1662* er der fundet fem domme, som altså er bevaret i afskrift i private domssamlinger.71

I syv tilfælde er domme i ægteskabssager bevaret, eller i hvert fald

66 Jensen & Michelsen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, III, s. 339-342.

67 *De Hansborgske Domme 1545-1578*, s. 213f.

68 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkaptels Dombok, för åren 1577-1579.

69 Odense 1548: *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, IV, 1867, s. 144-146. Vendelbo 18/2 1551: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk. VI, 1887-89, s. 148-150 (med forkert dato: 19/2 1550, for den korrekte se *Lokalarkiver*, II, s. 105, nr. 34). Slesvig 1543: Jensen & Michelsen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, III, s. 339-342.

70 *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk. IV, 1882-84, s. 431-433.

71 Viborg 1559 (?), omkring 1565 og 1576: *Danske Domme 1375-1662*, II, nr. 280, 307; III, nr. 441, jf. nr. 446. Roskilde 1591: *Danske Domme 1375-1662*, V, nr. 668. Ribe 1601: *Danske Domme 1375-1662*, VI, nr. 788.

kendt, fordi de blev stadfæstet af kongens retterting.⁷² Af de udgivne rådstueprotokoller og bytingbøger indeholder *Malmø Stadsbog 1549-1559* og *Malmø Tingbøger 1577-83 og 1588-90* mange referencer til sager om trolovelse, ægteskab og skilsmisse, der enten skal behandles eller er blevet behandlet af Lunde kapitel.⁷³

En stor del af det relevante materiale, der haves i *Kancelliets Brevbøger*, drejer sig om sager om brudte trolovelser eller ægteskaber, hvori kongen er blevet involveret, typisk ved at en af parterne har henvendt sig til ham, og hvor han så befaler et af domkapitlerne at tage sagen for sig: stævne de stridende parter, høre deres fremstillinger og vidnesbyrd og fælde dom i sagen.

Riberartiklernes ægteskabsdomstole – etablering og sammensætning

De indledningsvis rejste spørgsmål, om *Riberartiklernes* domstole i ægteskabssager faktisk blev etableret, om de blev det i alle stifter, hvornår de nye domstole kan ses i funktion, og om de var sammensat, som de skulle være ifølge *Riberartiklerne*, besvares nemmest ved at se på de fundne vidnesbyrd for hvert stift for sig. Undervejs må vi se på den eksakte ordlyd af *Riberartiklernes* bestemmelser, idet der her var forskelle på stifterne, først og fremmest fordi der i Fyns og Vendelbo stifter ikke fandtes domkapitler. I det følgende behandler jeg disse to stifter for sig selv, efter at jeg først har behandlet de seks andre danske stifter.

I *Riberartiklernes* artikel 3 bestemmer kongen, at i alle ægteskabssager og horsager skal „the, som paa wore wegne haffuer stichtherne wdi befalingh, ... medt capittell wdi huer stict steffne thennom fore och wdrette“. Det betyder, at disse sager i hvert stift skal behandles af stiftslemanden og domkapitlet. Det fastsættes udtrykkeligt, at disse ikke må besvære superintendenterne dermed, „wden saa er, at ther kommer saa store drabelige sager fore, att the thennom icke wdrette kunde wden superintendenternes raad“. Kunne de udrette sagerne uden superintendenternes råd, skulle de dog ikke besvære dem med sagerne.⁷⁴

I *Lunds stift* haves det første efterreformatorske vidnesbyrd om pådømmelse af ægteskabssager fra 1547. Da stadfæstede kongens retterting en dom ved Lunds domkapitel i en ægteskabssag, hvor en mand

⁷² Lund 1547 og 1599: *Kongens Retterting 1537-1660*, nr. 639; *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarum*, s. 251f. Roskilde 1597: *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarum*, s. 251f. Aarhus 1596: *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarum*, s. 95f. Viborg 1558: *Kongens Retterting 1537-1660*, nr. 1228. Ribe 1554 og 1595: *Udvalg af Gamle Danske Domme*, II, s. 142f; *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarum*, s. 44-47.

⁷³ Se f.eks. *Malmø Tingbøger 1577-83 og 1588-90*, s. 109, 118f.

⁷⁴ *Den danske Rigslovgivning 1523-1558*, s. 241.

havde forskudt en kvinde, efter at de havde fået fire børn sammen.⁷⁵ I 1551 bestemte borgmestre, råd og byfoged i Malmö, at en strid om et brudt ægteskabsløfte „bør att handliis ind för superindtendenntth oc capittell wtj Lund“.⁷⁶ I 1552 befalede kongen stiftslensmanden, Stig Pors, at kalde en kvinde og en mand, som ikke vil holde sit trolovelsesløfte til hende, „for sig og Kapitlet og hjælpe hende til sin Ret“.⁷⁷

I den bevarede protokol med domkapitlets domme i ægteskabssager 1577-1579 kan vi se, at det var meget varierende, hvor mange og hvem der deltog i de i alt 35 afholdte retsmøder.⁷⁸ Man bemærker specielt, at stiftslensmanden, Bjørn Kaas til Stårupgård, kun deltog i en lille del af møderne, nemlig seks, mens superintendenten, først Tyge Asmundsen (1560-1577), siden Niels Hvid (1578-1589), deltog i 21 møder, altså noget over halvdelen af møderne.

Som det ses, spillede stiftslensmanden kun en beskeden rolle i Lunds domkapitels virke som ægteskabsdomstol. Samtlige domme i retsprotokollen angives da også fældet „på den hellige kirkes vegne“. I domkapitlet var der således ingen forståelse af ægteskab som en *causa mixta* og af kapitlet som en blandet domstol.

I *Sjællands stift* er det ældste efterreformatoriske vidnesbyrd om pådømmelse af en ægteskabssag fra 1571. En rettertingsdom af dette år omtaler, at en præst og en kvinde er blevet adskilte „for Roskilde Capittels Dom“, idet kvinden, som han havde aftalt ægteskab med, havde fået „den onde syge“.⁷⁹ Også i dette stift er det normalt kapitlet alene, der optræder som dømmende instans i ægteskabssager. Da kongen i 1591 befaler stiftslensmanden Niels Parsberg at møde på førstkommande tamperdag for at pådømme ægteskabssager sammen med kapitlet, begrundes det nemlig med, at der „særlig i Aar forefalder vigtige og besværlige Sager om Ægteskab og andet, hvori Kapitlet finder sig besværet ved at skulle dømme, medmindre han som Stiftslensmand maa deltage i Dommen med det“.⁸⁰ Et eksempel på, at superintendenten førte forsædet, har vi, da der i 1591 blev fældet dom i en ægteskabssag i kapitelshuset i Roskilde.⁸¹

⁷⁵ *Kongens Retterting 1537-1660*, nr. 639.

⁷⁶ *Malmö Stadsbog 1549-1559*, s. 68f.

⁷⁷ *Kancelliets Brevbøger 1551-1555*, s. 180.

⁷⁸ Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579.

⁷⁹ *Udvalg af Gamle Danske Domme*, III, s. 125.

⁸⁰ *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 591f. Samme dag fik to andre adelsmænd besked om ligeledes at sidde til doms med de residerende kannikker i Roskilde kapitel, „særlig paa den førstkommande Tamperdag“ (s. 592).

⁸¹ *Danske Domme 1375-1662*, V, nr. 668.

I *Aarhus stift* er det ældste sikre vidnesbyrd om en ægteskabssags behandling fra 1554. Her har vi en kongelig befaling til en lokal lensmand om at hjælpe en bonde til sin ret over for en mand, „som har beligget hans Datter, men ikke vil rette sig efter den af M. Matz Lang og Kapitlet i Aarhus afsagte Døm, at han skal ægte hende“. ⁸² Dette er det eneste eksempel på, at superintendenten var med til at dømme i en ægteskabssag sammen med kapitlet; i to andre ægteskabssager tales kun om Aarhus kapitel som dømmende instans. ⁸³

I *Viborg stift* er det første vidnesbyrd om ægteskabssagers behandling en dom fra 1558. ⁸⁴ Mens der her blot, i en stadfæstelse af rettertinget, tales om en dom ved Viborg domkapitel, har vi netop i dette stift bevaret to domme, hvor vi faktisk får opregnet de tilstedeværende ved dommens udstedelse. I den første, som vistnok er fra 1559, giver superintendenten over Viborg stift og fem gejstlige med tilknytning til Viborg domkirke en mand, hvis hustru har forladt ham, lov at indgå et nyt ægteskab. ⁸⁵ Den anden dom, i en sag om manglende overholdelse af et trolovelsesløfte fra 1576, er udstedt af domkirkens kantor, superintendenten, seks navngivne kannikker i Viborg samt læsemesteren, subkantoren og skolemesteren sammesteds. ⁸⁶ Sidstnævnte dom omtales i et register til den domssamling, hvori den er afskrevet, som „En capittelß dom“, og da den det følgende år stadfæstes, omtales den som fældet af „the domherrer vdj Viburg chapitel“. ⁸⁷ Det betyder, at superintendentens medvirken ikke kan udelukkes i nogle af de andre ægteskabssager, hvor der blot tales om kapitlet som dømmende instans. ⁸⁸

I *Ribe stift* er de ældste vidnesbyrd om ægteskabssagers behandling fra 1545 og 1548. I 1545 fik embedsmanden på Riberhus af kongen besked om sammen med superintendenten at stævne sagen udi rette og hjælpe en kvinde, hvis mand var bortrømt. ⁸⁹ I 1548 var det superintendenten, der fik besked om sammen med kapitlet at afgøre en trolovelsessag, som var indanket af en borger i Ribe. ⁹⁰ En rettertingsdom fra 1554 nævner, at en mand i en sag om et brudt trolovelsesløfte har fremlagt „en Døm, som oss elskelige Mester Hans Taussenn, Super-

⁸² *Kancelliets Brevbøger 1551-1555*, s. 281f.

⁸³ *Kancelliets Brevbøger 1593-1596*, s. 111f; *Judicia placiti Regis Daniæ Justitiarü*, s. 95f.

⁸⁴ *Kongens Retterting 1537-1660*, nr. 1228.

⁸⁵ *Danske Domme 1375-1662*, II, nr. 280.

⁸⁶ *Danske Domme 1375-1662*, III, nr. 441.

⁸⁷ *Danske Domme 1375-1662*, III, nr. 446.

⁸⁸ Eksempelvis *Danske Domme 1375-1662*, III, nr. 307, 390.

⁸⁹ *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. III, 1864-66, s. 33.

⁹⁰ *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. III, 1864-66, s. 38f.

intendent udi Ripe, met meninge Capitell udi Riper Domkircke hagede udgiffuit“; den omtales senere blot som „Capitels Dom aff Riibe“.91 I 1558 var det igen lensmanden og superintendenten, der fik besked om at tage sig af en sag, hvor en kvinde var blevet forladt af sin fæstemand.92 I 1579 får lensmanden på Riberhus et kongeligt brev om sammen med kapitlet i Ribe domkirke at dømme i en ægteskabssag.93

Fra *Slesvig stift* har vi som nævnt bevaret den tredje originale dom i en ægteskabssag, som samtidig er den ældste af alle. Den er fældet i 1543 og udstedt af biskoppen i Slesvig, dr. Tileman van Hussen. Han gør vitterligt, at for ham „vnd vorordenten werdigen herrn Richtern des Consistorii tho Schleswigk“ er mødt to brødre, der som fuldmægtige for en vis Leue Obbesen klager over, at dennes fæstemød med list er blevet overtalt til at ægte en anden mand.94 I en strid om et brudt trolovelsesløfte, som blev pådømt af hertug Hans den Ældre i 1553, stadfæstedes en fremlagt dom i sagen „von dem consistorio tho Schleswigh“.95

Med hensyn til sammensætningen af *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole er resultatet af denne gennemgang forholdsvis éntydigt: I alle seks stifter ses stiftslensmanden kun undtagelsesvis eller slet ikke medvirke ved pådømmelsen af ægteskabssager. I stedet var det ofte superintendenten, der dømte sammen med kapitlet.

Riberartiklernes ægteskabsdomstole i Fyns og Vendelbo stifter

I to stifter, Fyns stift og Vendelbo stift, fandtes der ikke domkapitler, og her foreskrev *Riberartiklerne* i artikel 4 en lidt anderledes behandling af ægteskabs- og horsagerne. Der skelnes i artiklen mellem Fyn, „Smaalandene“ Lolland og Falster og Vendelbo stift. For Fyns vedkommende bestemmer kongen om ægteskabssager og horsager, at „wore befallingsmendt for Fyens stichth (skulle) tage thenn, som prier er wdi sancth Knuds Closter, medt nogre aff the acthiste brødre, som therindhe ere, eller andre aff sogneprester eller lerde mendt, som thernest wedt haanden boendis ere“, til behandlingen af disse sager. Det samme skal gælde for „wor befallingsmandt for Vendelboo stichth“; han skal tage, „huilcke lerde mendt som hannom nest beleygen ere til seg att wdretthe liigessom forskreffuett staar“. I forlængelse heraf står: „Sammeledis liigessaa wdi Smaalandene Lollandt och Falster“.96

91 *Udvalg af Gamle Danske Domme*, II, s. 142f.

92 *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. III, 1864-66, s. 325f.

93 *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 556.

94 Jensen & Michelsen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, III, s. 339-342.

95 *De Hansborgske Domme 1545-1578*, s. 213f.

96 *Den danske Rigsløvgivning 1523-1558*, s. 241f.

Anvendelsen af pluralis om befalingsmændene for Fyns stift afspejler, at der i dette stift ikke var én enkelt lensmand, der efter reformationen varetog administrationen af stiftets og sognekirkernes gods. Det hang sammen med, at Lolland og Falster, men til en vis grad også Langeland og Tåsinge var øer, der lå for sig selv i nogen afstand fra hovedøen i stiftet; det gjorde også Als og Ærø, der i verdslig henseende hørte til hertugdømmet, hvorfor udøvelsen af den gejstlige jurisdiktion her indebar særlige problemer. Det nærmeste, man i Fyns stift kom den ene stiftslensmand i andre stifter, var lensmanden på Næsbyhoved len, som efter reformationen gradvis skiftede navn til Odensegård len.⁹⁷

Ifølge *Riberartiklerne* skulle ægteskabs- og horsager på Fyn behandles af stiftslensmændene, prioren i Sankt Knuds kloster i Odense og andre gejstlige. Men hvem skulle tage sig af ægteskabssager fra de til Fyns stift hørende smålande Lolland og Falster? De skulle åbenbart ikke behandles som i resten af stiftet, men i stedet følge den for Vendelbo stift angivne model. Men hvem var da befalingsmanden? Her var lovtæksten uklar, og som vi skal få at se, er det bare et enkelt eksempel på de noget kaotiske forhold, der herskede med hensyn til ægteskabssagers behandling i Fyns stift.

I *Fyns stift* har vi som sagt bevaret en original dom i en ægteskabs-sag. Den er udstedt i 1548 af lensmanden på Næsbyhoved, superintendenten i Fyn og en række andre gejstlige, og den indeholdt, at en mand blev fritaget for at gifte sig med en kvinde, som hævdede, at han havde lovet hende ægteskab, men ikke kunne bevise det.⁹⁸ Af dommen fremgår, at sagen forud har været behandlet af prioren i Sankt Knuds kloster og andre gejstlige. Ved denne forudgående sagsbehandling havde kvinden udstedt et brev, hvori hun gav manden ledig og løs og tillod ham at gifte sig med en anden. Dette brev, som var beseglet af tre borgere i Odense „oc ther offuer aff her Chresternn Pouelssen, prier tiil Sanctj Knud“, blev fremlagt ved sagens behandling i 1548, og her svor manden også, „som tiilforn for Her Prier tiill Sanctj Knudt oc Clercheriiedt“, at han ikke havde lovet kvinden ægteskab.

Først fra 1568 haves et sikkert vidnesbyrd om, at en fynsk ægteskabs-sag faktisk blev behandlet, som den skulle ifølge *Riberartiklerne*. Det er et brev udstedt af Erik Bilde til Lindved, lensmand på Næsbyhoved len, Christiern Poulsen, prior i Sankt Knuds kloster i Odense, samt tre prædikanter i byen. De dømmer en fynsk præst til at ægte en kvinde, som han havde avlet et barn med og givet et trolovelsesløfte, som han

⁹⁷ Kr. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)*, København 1879, s. 31f.

⁹⁸ *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, IV, 1867, s. 144-146.

senere havde fortrudt og forsøgt at købe sig fri af. Denne dom er bevareret i en samtidig kopi.⁹⁹

Den næste omtale af ægteskabssagers pådømmelse i stiftet er fra 1571, men her nævnes kun superintendenten; konsistoriet møder vi først i 1588.¹⁰⁰ Bortset fra den originale dom fra 1548 og kopien af dommen fra 1568 er næsten alle kilder til behandlingen af ægteskabs-sager i Odense stift kongelige breve. De bekræfter til overmål indtrykket af kaotiske forhold på området.

Et første vidnesbyrd herom giver et kongebrev fra 1570, der siges foranlediget af, at der med ægteskabssager „skal holdis fast wordentligen och wschickeligen“ på Fyn, Langeland og Tåsinge, „effterthj slig sager forhøris paa adskillige Steder och dømis tiit och offte ther paa, endog huercken Stigtzleensmendene eller Superintendenterne ere ther hoes tilstede“. For at skabe ordentlige forhold på området fastsætter kongen, at når der fremover skal dømmes i ægteskabssager i disse lande, „tha skall saadanne sager paa nogen wisse beleilige tiider huert Aar indsteffnis vdj wor kiøpsted Otthense for wore Lensmend paa wor gaard vdj Otthense och wort Slott Nyborg, saa och Superintendenten vdj Fyenn Stigt, och the med nogen aff the fornemiste aff the Geistlige vdj forne wore Lannde att dømme paa same sager“.¹⁰¹ Nu var der således officielt to stiftslensmænd, og superintendenten nævnes i stedet for prioren i Sankt Knuds kloster.¹⁰²

Dette var dog ingenlunde det endelige resultat af udviklingen i stiftet. I et kongebrev fra 1578 får vi at vide, at en sag, hvor en trolovet kvinde var rømt og ikke mødte i kirken på den berammede bryllupsdag, er blevet pådømt af stiftslensmanden, superintendenten, provster og præster i Odense, mens der intet nævnes om lensmanden på Nyborg.¹⁰³ I 1579 ændrede kongen da også officielt på forholdene, således at lensmanden på Odensegård herefter alene i forening med superintendenten, provsterne og andre gejstlige skal forhøre og pådømme alle de ægteskabssager fra Fyns stift, der lovlige indstævnes for dem, mens lensmanden på Nyborg slot, der en tid også har været medlem af denne ret, herefter skal være fritaget derfor. Som begrundelse an-

⁹⁹ *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., IV, 1882-84, s. 431-433; for sagens disciplinære forhistorie, se s. 427f, 428-430.

¹⁰⁰ *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, s. 32; *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 122.

¹⁰¹ *Danske Kirkelove*, II, s. 139f.

¹⁰² Det passer fint med, at Sankt Knuds kloster efter at have været bestyret som regnskabslen af prioren Christiern Poulsen 1541-1571 kort efter overgik til at blive fast lønningslen for kongens kansler. Se *Danmarks Kirker*, IX: Odense Amt, hft. 1: S. Knuds Kirke. Odense Domkirke, København 1990, s. 79, 81.

¹⁰³ *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 550.

gives, at mange sager hidtil er blevet forhalet, fordi begge lensmænd ofte var forhindret.¹⁰⁴

I årene omkring 1580 afskaffedes stiftslensmandsembedet i Danmark. Det skete ved, at kirker og kirketjenere sammen med den gejstlige jurisdiktion i hvert enkelt len overdroges til dettes lensmand. Det kunne finde sted i forbindelse med udnævnelsen af en ny lensmand, men kunne også ske ved en ændring af vilkårene for en siddende lensmands lensbesiddelse.¹⁰⁵ Herefter var det de almindelige lensmænd, der skulle pådømme ægteskabssager sammen med kapitlerne.¹⁰⁶ Denne ændring er baggrunden for, at kongen i slutningen af 1591 udstedte et missive til alle lensmænd i riget om, at de herefter „ingen Stævninger skulle udgive i de Sager, som skulle paadømmes af Kapitlerne“.¹⁰⁷

Det gav i Fyns stift anledning til, at lensmændene troede, de så heller ikke skulle medvirke ved *pådømmelse* af sådanne sager, og den 10. juni 1592 måtte kongen derfor skrive til lensmændene på Odensegård, på Tranekær på Langeland og på Ålholm og Ravnsborg på Lolland, der havde vægret sig ved at deltage i pådømmelsen af ægteskabssager fra deres len.¹⁰⁸ I brevet til lensmanden på Odensegård, Axel Brahe, befales denne „herefter altid sammen med Konsistoriet i Odense at dømme i Ægteskabssager paa de Tider i Aaret, da saadanne pleje at paadømmes, saaledes som det altid tidligere har været sædvanligt“.¹⁰⁹ Fra 1595 haves da også et eksempel på en adelig ægteskabskonflikt, hvor kongen skriver til Axel Brahe og bispen i Fyns stift om i forening med konsistoriet at indstævne parterne og afsige dom.¹¹⁰

¹⁰⁴ *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 71 1f; *Danske Kirkelove*, II, s. 303f.

¹⁰⁵ Formuleringerne i sådanne tilfælde viser, at lensmanden med hensyn til ægteskabssagers pådømmelse i princippet skulle overtage stiftslensmandens rolle, men i praksis kun skulle møde efter behov. Se f.eks. *Kancelliets Brevbøger 1580-1583*, s. 23f.

¹⁰⁶ Ophævelsen af stiftslensmandsembedet konfirmeredes ved et kongebrev af 19/6 1582, der bestemmer, at lensmændene i de enkelte len fremover skal varetage de opgaver i forhold til kirkegodset og den gejstlige jurisdiktion, som stiftslensmændene hidtil har haft. *Danske Kirkelove*, II, s. 334-337; *Corpus constitutionum Daniae*, II, s. 300-303.

¹⁰⁷ *Corpus constitutionum Daniae*, II, s. 600f (jf. *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 719).

¹⁰⁸ *Corpus constitutionum Daniae*, II, s. 607f (jf. *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 814); *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 814; *Danske Kirkelove*, II, s. 500 (jf. *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 815).

¹⁰⁹ *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 814.

¹¹⁰ *Kancelliets Brevbøger 1593-1596*, s. 480.

Hvad angår ægteskabssagernes særlige behandling på Lolland og Falster, haves kun et enkelt kildevidnesbyrd, de lige nævnte breve af 10. juni 1592. I brevene til de to lensmænd på Lolland nævnes intet om, at også konsistoriet skal være med til at dømme i ægteskabssager. I stedet befales lensmændene sammen med superintendenten i Fyns stift *både* at udgive stævninger i *og* pådømme ægteskabssager i deres len, „efter som og tilforn haver været sædvanligt“.¹¹¹

Som vi har kunnet konstatere, var forholdene i Fyns stift præget af uregelmæssigheder og stadige ændringer i ægteskabsdomstolenes sammensætning. I stiftet ser vi tre forskellige grundmodeller afløse hinanden i løbet af en menneskealder. *Riberartiklernes* forskrift om ægteskabs- og horsagers behandling ved stiftslensmænd, prioren i Sankt Knuds kloster og andre odenseanske gejstlige ses kun realiseret i et enkelt tilfælde i 1568. Men allerede i 1548 var denne model tilsyneladende ved at blive afløst af en anden, hvor prioren i Sankt Knuds kloster var skiftet ud med superintendenten. En tredje model, hvor der var to lensmænd, lensmanden på Odensegård og lensmanden på Nyborg slot, som sammen med superintendenten og andre gejstlige pådømte ægteskabssagerne, introduceredes af kongen i 1570, men blev atter opgivet i 1579. Herefter synes en variant af den anden grundmodel, hvorefter lensmanden på Odensegård dømte sammen med superintendenten og konsistoriet i Odense, at være et foreløbigt slutresultat på udviklingen i stiftet som sådan. En helt fjerde grundmodel fandtes imidlertid på Lolland og Falster, hvor lensmænd og superintendent dømte i forening, tilsyneladende uden at konsistoriet var involveret.

Fra *Vendelbo stift* haves blot tre vidnesbyrd om ægteskabssagers behandling, og ingen af dem viser, at man har fulgt *Riberartiklernes* forskrift om, at det var stiftslensmanden, der sammen med ikke nærmere angivne lærde mænd skulle pådømme ægteskabs- og horsager. Fra stiftet er som nævnt bevaret en original dom i en sag angående et brudt ægteskabsløfte. Den er udstedt i 1551 af høvedsmanden på Aalborghus, superintendenten i Vendelbo stift, tre af byens andre gejstlige samt – ganske bemærkelsesværdigt – Aalborgs to borgmestre og seks rådmænd.¹¹² Også i et brev, som kongen i 1553 sendte til embedsmanden på Aalborghus, nævnes superintendenten sammen med denne lensmand som dømmende instans.¹¹³ I det tredje vidnesbyrd, der drejer sig om en beslægtet sag fra 1586, optræder der pludselig også i dette stift – hvor der ifølge *Riberartiklerne* ikke skulle være noget kapitel

¹¹¹ *Danske Kirkelove*, II, s. 500 (jf. *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 815).

¹¹² *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk. VI, 1887-89, s. 140-150 (med forkert dato: 19/2 1550).

¹¹³ *Kancelliets Brevbøger 1551-1555*, s. 229.

– et kapitel som dømmende instans sammen med embedsmanden på Aalborghus, Ove Lunge, og superintendenten i Vendelbo stift.¹¹⁴

Riberartiklernes ægteskabsdomstole – sager og mødetidspunkter

Som vi har set, gik *Riberartiklernes* bestemmelse om sammensætningen af de nye domstole forholdsvis hurtigt i opløsning. På baggrund af artiklernes bestemmelse om domstolenes sammensætning er det ganske overraskende, at stiftslensmændene kun sjældent eller slet ikke var med til at dømme sammen med kapitlerne i de ægteskabssager, vi har vidnesbyrd om. Og lige så overraskende er, at hvis der overhovedet er andre medvirkende end kapitlernes medlemmer, så er det de superintendenter, som ifølge *Riberartiklerne* netop skulle befries for belastningen med at pådømme ægteskabssager.

Her underbygger undersøgelsen således den ene del af konklusionen i Edwin Torkelsens indledningsvis nævnte undersøgelse af de norske domkapitler, altså at superintendenten i løbet af en menneskealder blev inkluderet i pådømmelsen af ægteskabssager. I Danmark gik der ikke engang en menneskealder, idet de første eksempler ses allerede i slutningen af 1540'erne.

Derimod holder den anden del af Torkelsens konklusion, altså at domkapitlet blev inddraget i pådømmelsen af kirkelige disciplinærsager og andre gejstlige sager, næppe for Danmark. Ganske vist har vi fra Viborg flere eksempler på, at superintendent og kapitel har fældet dom i sager om præsters embedsforseelser og andre lokale kirkelige forhold.¹¹⁵ Men protokollen fra Lunds domkapitel 1577-1579 indeholder udelukkende ægteskabssager, således at man altså i hvert fald her har opretholdt et skarpt skel mellem ægteskabssager og andre sager.

Ifølge ordlyden af *Riberartiklerne* var det „alle ectheskaffssaager og hoerssager“, som skulle behandles af stiftslensmændene og kapitlerne i hvert stift.¹¹⁶ Hvordan skal denne tale om – og distinktion mellem – ægteskabssager og horsager forstås?

I middelalderen havde ægteskabssager ved de lokale kirkelige domstole været en del af det retsområde, der med en juridisk term betegnedes *jurisdictio litigiosa* eller *jurisdictio contentiosa*, og som beskæftigede sig med stridigheder mellem gejstlige eller lægfolk, in casu f.eks. et ægtepar. I modsætning hertil forfulgtes inden for den kirkelige strafret, *jurisdictio criminalis*, egentlige forbrydelser som f.eks. hor.¹¹⁷ At

¹¹⁴ En strid om trolovelse siges at have været „i Rette i Olborg for Ofue Lunge, Superintendenten og Kapitlet“: *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, s. 440f.

¹¹⁵ *Diplomatarium Vibergense*, s. 276, 313; *Danske Domme 1375-1662*, IV, nr. 610.

¹¹⁶ *Den danske Rigslovgivning 1523-1558*, s. 241.

¹¹⁷ Se Troels Dahlerup: *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, (Kir-

det er i forlængelse af denne tradition, talen om ægteskabssager og horsager i *Riberartiklerne* skal forstås, fremgår af en bestemmelse i Christian 3.s *Dronningborgske Reces* af 21. december 1551. Her hedder det nemlig, at „nar nohenn hoersagher beuissis nogen offuer for capetell eller nogen anden tilbørlige dommer“, så skal dommeren have pligt til at give det til kende til lensmand eller herskab „eller andre, som thet bøer at straffe“.118 Bestemmelsen er klart møntet på den situation, hvor det ved behandlingen af en ægteskabssag dokumenteres, at der er begået hor af en af de involverede parter, idet dette var af betydning for afgørelsen i sagen; men det kunne naturligvis også danne grundlag for en afstraffelse af den skyldige, som imidlertid ikke var ægteskabsdomstolens, men de verdslige øvrigheders sag.

I gennemgangen af vidnesbyrdene fra de enkelte stifter har vi fået bekræftet, at kapitler og konsistorier faktisk behandlede de i *Riberartiklerne* nævnte sager. Den skal vi følge op med en redegørelse for de forskellige typer af sager, der ses behandlet.

Det statistisk bedste materiale foreligger i protokollen med ægteskabssager fra domkapitlet i Lund 1577-1579.119 De i alt 91 forskellige sager falder i to store hovedgrupper, sager om trolovelse (33 stk.) og sager om ægteskab (48 stk.). Dertil kommer nogle mindre sagsgrupper, hvoraf de vigtigste var sager, hvor børn af trolovede par, som ikke havde nået at gifte sig formelt, erklæredes for ægtefødte (4 stk.), og sager, hvor personer beslægtede eller besvogrede i tredje og fjerde grad fik tilladelse til at ægte hinanden (3 stk.).

Sagerne om trolovelse handlede næsten alle om, at personer ønskede at få en indgået trolovelse ophævet, og det fik de normalt. Kun i ganske få tilfælde blev et trolovet par pålagt at overholde deres trolovelsesløfte og ægte hinanden.

Af de 48 sager om ægteskab, hvoraf de fleste blev rejst af en ægtefælle, der ønskede at blive skilt og få lov at gifte sig igen med en anden, var der en mindre del, hvor skilsmisse blev afvist, idet parterne eventuelt blev pålagt at forliges (4 stk.), eller hvor parterne kun fik bevilget separation, ikke skilsmisse med ret til at gifte sig igen (3 stk.); men i den helt store hovedpart af sagerne blev skilsmissen bevilget. I alt blev der i årene 1577-1579 fældet 40 skilsmisedomme af kapitlet i Lund. I langt de fleste sager var skilsmissegrunden enten hor (9 stk.), *desertio* (11 stk.) eller en kombination, hvor en ægtefælle både havde forladt sin ægtefælle og begået hor (16 stk.).

kehistoriske Studier, 2. rk. 18), København 1963, s. 145-156.

118 *Den danske Rigslovgivning 1523-1558*, nr. 92, s. 313.

119 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579.

Så til spørgsmålet om, hvornår *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole mødtes. Ifølge den ovenfor omtalte beslutning af nationalsynoden i Antvorskov i 1546 skulle ægteskabssager behandles af konsistorierne på årets fire tamperdage.¹²⁰ At de *ikke* blev det, fremgår med størst tydelighed af protokollen med domme i ægteskabssager fra domkapitlet i Lund 1577-1579. Her ser vi nemlig, at der igennem en periode på knap 25 måneder er fældet domme på 35 forskellige datoer.¹²¹ Der holdtes altså i gennemsnit mere end ét retsmøde om måneden.

En helt modsat situation har vi i Fyns stift. Her havde kongen i 1570 som allerede nævnt fastsat, at ægteskabssager på Fyn, Langeland og Tåsinge „paa nogen visse beleilige tiider huert Aar“ skulle indstævnes og pådømmes i Odense.¹²² Skønt brevet herom udtrykkeligt bruger flertal om de tider, på hvilke ægteskabssager skal pådømmes, skete det alligevel kun én gang om året. Det fremgår af et nyt kongebrev om ægteskabssagers behandling i Fyns stift, som kongen udstedte den 24. august 1574.¹²³ Med reference til sit brev fra 1570, der – ukorrekt – siges at have fastsat, at ægteskabssagerne skulle forhøres og pådømmes i Odense „en gang om Aarit“, oplyser kongen, at han har erfaret, at det ikke er nok, at ægteskabssager kun behandles en enkelt gang om året, idet man i andre stifter plejer at gøre det fire gange om året. Han fastsætter derfor, at alle ægteskabssager på Fyn, Langeland og Tåsinge, og ligeledes på Als og Ærø, herefter skal forhøres fire gange om året, på de fire tamperdage før jul, påske, pinsedag og Sankt Mikkels dag.

At ægteskabssager faktisk blev pådømt på en af de fire tamperdage, har vi kun vidnesbyrd om for Roskilde, Aalborg, Viborg og Ribe kapitels vedkommende, i de fleste tilfælde dog forholdsvis sent.¹²⁴ Disse vidnesbyrd er kun enkeltstående eksempler, der ikke kan tages som bevis for, at ægteskabssagerne *altid* blev behandlet på tamperdagene.

¹²⁰ *Danske Kirkelove*, I, s. 259.

¹²¹ Kapitlets statutter 1590 nævner da også, at ægteskabssager skal pådømmes, „naar behoff giøres“. Otto Ahnfelt (udg.): „Lunds Domkapitels Stadgar af år 1590 på danska“, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. VI, 1899-1901, s. 405-423, se s. 407.

¹²² *Danske Kirkelove*, II, s. 139f.

¹²³ *Danske Kirkelove*, II; s. 239-241 (jf. *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, s. 506). Brevet var vistnok foranlediget af striden med hertug Hans den Yngre om den gejstlige jurisdiktion på Als og Ærø. Se herom Karsten Hermansen: „Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø 1566-1622“, *Sønderjyske Årbøger*, 108, 1996, s. 65-110, især s. 79-84.

¹²⁴ Roskilde, første gang i 1590: *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 368f, 578f, 591f, 592. Aalborg, første gang i 1586: *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, s. 440f. Viborg, første gang 1559 (?): *Danske Domme 1375-1662*, II, nr. 280; IV, nr. 610; *Judicia placiti Regis Danie Justitiarum*, s. 439-441. Ribe, første gang i 1606: *Danske Domme 1375-1662*, VI, nr. 836.

Ægteskabssagers behandling ved andre retsinstanter

Så til spørgsmålet, om *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole var de eneste domstole, der behandlede ægteskabssager, eller om der også var andre retsinstanter, der kunne gøre det.

Ifølge *Kirkeordinansen* af 1537/39 skulle superintendenterne henvise ægteskabssager enten til konge eller lensmand eller, i købstæderne, til borgmestre og råd.¹²⁵ Vidnesbyrd fra årene mellem indførelsen af reformationen i 1536 og udstedelsen af *Riberartiklerne* i 1542 om behandling af ægteskabssager har vi kun fra kongens retterting og fra Malmö rådstueret. Størst interesse for os har de regulære skilsmisedomme, eftersom de er vidnesbyrd om den vigtigste ændring i dansk ægteskabsret som følge af reformationen: indførelsen af skilsmisse, der – i modsætning til den førreformatoriske separation – gav mulighed for at indgå et nyt ægteskab. Af sådanne skilsmisedomme haves to fra rettertinget og fem fra rådstueretten i Malmö. De skal ikke behandles nærmere her.¹²⁶ Det vigtige er, at ingen af disse instanser ses at have fældet skilsmisedomme efter udstedelsen af *Riberartiklerne*.¹²⁷

Efter 1542 kendes ingen eksempler på, at verdslige retsinstanter har pådømt ægteskabssager. Derimod kan vi se, at verdslige adelsmænd i flere tilfælde blev beordret til at fælde dom sammen med universitetets rektor og professorer („de højlerde“), da disse i anden halvdel af 1500-tallet gang på gang blev anmodet om at pådømme forskellige ægteskabssager og på den måde etablerede sig som en retsinstant ved siden af de i *Riberartiklerne* foreskrevne ægteskabsdomstole til behandling af særligt vanskelige ægteskabssager. Da nogle af disse sager er meget omfattende og komplicerede, og da de allerede er beskrevet i litteraturen, skal de ikke behandles her. Det gælder først og fremmest den sag, hvor en skånsk sognepræsts hustru beskyldte stiftets superintendent, Tyge Asmundsen, for at have begået hor med hende.¹²⁸ Men

¹²⁵ *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 130, 220.

¹²⁶ Sagerne fra Malmö er behandlet i Neuhaus: *Reformation och erkännande*, s. 235-249. Jeg gennemfører en nærmere undersøgelse, der også omfatter rettertingsdommene, i Per Ingesman: „... effther then ewangeliske friihed oc cristeligt skall ...“. Skilsmisse og separation efter den danske reformation“, *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 2022 (artikel under publicering).

¹²⁷ I tingbogsmaterialet fra Malmö ses i et par tilfælde, at ægteskabssager henvises til behandling af kapitlet i Lund under henvisning til, at det er kongelig majestæts befaling og vilje – uden tvivl en indirekte henvisning til *Riberartiklernes* bestemmelse. *Malmö Stadsbog 1549-1559*, s. 68f, 388f, jf. s. 428f.

¹²⁸ Se om sagen Holger Fr. Rørdam: „Efterretninger om M. Tyge Asmundsen, Biskop i Lund“, *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. IV, 1867-68, s. 326-358, især s. 332-335; de vigtigste kilder er aftrykt s. 332-334, 342-345. Se også *Danske Domme 1375-1662*, III, nr. 395; *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, s. 119, 120, 139f.

det gælder også den meget langvarige og bitre strid mellem adelsmanden Herluf Daa og en nederlandsk kvinde af borgerlig herkomst, Vini-ke Villumsdatter, som hævdede, at han i Holland havde lovet at indgå ægteskab med hende, hvad han selv benægtede.¹²⁹ I begge disse sager blev verdslige adelsmænd inddraget i pådømmelsen sammen med de højlerde. Da vores interesse her først og fremmest er spørgsmålet, om der var andre muligheder for at få pådømt ægteskabsager end ved de i *Riberartiklerne* forordnede ægteskabsdomstole, behandles i det følgende kun sager, hvor de højlerde af kongen er blevet bedt om at pådømme mere ordinære sager.¹³⁰

Det første eksempel på en sådan sag forekommer i 1565. I Frederik 2.s brev til universitetet om sagen fortælles, at en borger i København ved navn Jørgen Segellegger har berettet, at kancelliskriveren Jørgen Brucke for nogen tid siden er blevet trolovet med hans datter, men at „nogen misforstand“ imellem parterne har forhindret giftermålet. Rektor og professorer skal derfor stævne parterne for sig og forhandle dem imellem „enthen till minde eller til rette“.¹³¹ At udfaldet var et bryllup mellem de to, fremgår i 1571 af et nyt kongebrev foranlediget af, at kancelliskriveren kort efter brylluppet havde forladt sin hustru, Anne Jørgensdatter. Da han nu er væk på det sjette år, får rektor og professorer besked om at afgøre, om Anne må gifte sig igen eller fortsat skal vente på, at manden vender tilbage.¹³²

Mens spørgsmålet i sagen om kancelliskriveren var, om skilsmisse kunne bevilges på grund af mandens *desertio*, drejede det sig i en sag fra 1576 om, hvorvidt en hustrus hør kunne give manden ret til skilsmisse. Også her var en kongelig skriver, renteskriveren Jørgen Mikkelsen, involveret. I det brev, hvori kongen overdrog universitetets rektor og professorer at dømme i sagen, befaler kongen dem at stævne sagen

¹²⁹ Se A. Thiset: „Herluf Daa og Vini-ke Villumsdatter“, *Historisk Tidsskrift*, 6. rk. I, 1887-88, s. 79-147; vigtige kilder er aftrykt s. 96-98, 104-106, 110-112, 113-115, 129f. Se også *Danske Domme 1375-1662*, V, nr. 738; *Kancelliets Brevbøger 1588-1592*, s. 163f, 258f, 292f; *Kancelliets Brevbøger 1596-1602*, s. 2f.

¹³⁰ Det ligger uden for artiklens rammer at behandle universitetets selvstændige jurisdiktion i sager om professorers og studenters livsførelse og sædelighed, herunder om trolovelse og ægteskab. For bare et enkelt eksempel, hvor en af universitetets lærere, dr. Mads Poulsen, nægtede at have indgået et ægteskab med en „løs kvinde“, som han „aff vngdoms wforfarenhedtt“ havde indledt et forhold til, se det forsvarsskrift af 29/6 1568, som han sendte til universitetets professorer, og hvoraf det fremgår, at han har været stævnet for både universitetet og Roskilde kapitel i sagen. *Danske Magazin*, 3. rk. VI, 1860, s. 161-168.

¹³¹ Rørdam: *Københavns Universitets Historie*, IV, s. 209f.

¹³² Rørdam: *Københavns Universitets Historie*, IV, s. 228f (og *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, s. 13f).

Fig. 3. Flere af de teologiske og juridiske professorer ved Københavns Universitet var medlemmer af domkapitlet i Roskilde og deltog i dets pådømmelse af ægteskabssager; det gælder f.eks. Niels Hemmingsen. I forlængelse heraf besluttede Christian 5. i 1681, at alle ægteskabssager, som førhen plejede at blive påkendt ved kapitlet i Roskilde, nu skulle pådømmes ved konsistorium i København. Det betød, at universitetets styrende organ, konsistorium, blev tamperret for Sjællands stift. Som medlem af konsistorium var Ludvig Holberg hen mod midten af 1700-tallet med til at dømme i sager om troløvelse og ægteskab. På dette tidspunkt førtes sagerne normalt af professionelle prokuratorer. Kobberstik af O.H. de Lode 1754. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

for sig og først forhøre hustruen og dernæst de vidner, manden fremfører. Siden skal de dømme, om Jørgen Mikkelsens hustru „brøst och forseelse“ er så stor og grov, at han kan skilles fra hende.¹³³

De her omtalte sager synes at vise, at det kun var på grund af de involverede personers standsmæssige stilling eller særlige relationer til kongen, at andre retsinstanter end konsistorier og kapitler blev inddraget i sager om troløvelse, ægteskab og skilsmisse.

¹³³ Rørdam: *Københavns Universitets Historie*, IV, s. 270f (også i *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, s. 64).

Konklusion

Lad mig nu vende tilbage til Ernst Andersen og kommentere, hvad han i det indledningsvis anførte citat siger om ægteskabssagers behandling efter reformationen.

Vel førte reformationen til en ophævelse af kirkens jurisdiktion i ægteskabssager, men med etableringen af *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole i 1542 blev den de facto genoprettet. Det viste domkapitlet i Lund klart ved at fælde sine domme i ægteskabssager „på den hellige kirkes vegne“. Og så indførte man *ikke* tamperretterne få år efter reformationen; der var *ikke* tale om, at domstolene havde både gejstlige og verdslige medlemmer; de holdt *ikke* fire årlige møder; og de kom *ikke* til at afgøre alle ægteskabssager igennem mere end 250 år.

Så længe talen er om 1500-tallet, er den officielle betegnelse på *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole konsistorier, selv om man i retspraksis har foretrukket at tale om kapitler. Tamperret er en langt senere betegnelse, der aldrig ses anvendt før 1600.

Brugen af konsistorienavnet er utvivlsomt hentet fra det lutherske Sachsen, men ellers adskilte de danske konsistorier sig afgørende fra de sachsiske. Der fandtes ingen gruppe af professionelle, universitetsuddannede jurister i datidens Danmark, og det danske forsøg på at lade stiftslensmændene repræsentere det verdslige element i *Riberartiklernes* blandede ægteskabsdomstole slog ikke for alvor igennem. Stiftslensmændene deltog kun rent undtagelsesvis eller slet ikke i domkapitlernes behandling af ægteskabssager, og hurtigt blev det i stedet superintendenterne, der sammen med kapitlerne behandlede disse sager.

I artiklen er det dokumenteret, at de i *Riberartiklerne* foreskrevne ægteskabsdomstole faktisk blev etableret i alle danske stifter, og at de opnåede eneret til pådømmelse af i hvert fald mere ordinære sager om trolovelse og ægteskab. Der var dog ikke tale om, at *alle* ægteskabssager blev afgjort af disse domstole, for i særlige sager kunne universitetets rektor og professorer optræde som dommere, eventuelt i forening med verdslige adelsmænd.

Selv om det ikke var konsistorier i stil med de tyske, der indførtes ved *Riberartiklerne*, var det på den anden side heller ikke tamperretterne. Denne betegnelse dukker ikke op før i anden halvdel af 1600-tallet, og deres endelige form fandt tamperretterne da også først efter enevældens indførelse. Selv om der naturligvis forelå en administrativ kontinuitet, så adskilte *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole sig på i hvert fald to måder afgørende fra tamperretterne, som vi kender disse ud fra de i danske arkiver bevarede retsprotokoller fra 1645 og frem.

Det gælder for det første med hensyn til de mødedage, der har givet tamperretterne deres navn. At bestemmelsen fra 1546 om, at ægteskabssager skulle behandles på årets fire tamperdage, blev fulgt, har vi

kun enkeltstående eksempler på for Roskilde, Aalborg, Viborg og Ribe kapitels vedkommende, og i de fleste tilfælde endda først forholdsvis sent. For Odenses vedkommende ved vi med sikkerhed, at ægteskabs-sager forud for 1574 kun pådømtes en enkelt gang om året. Og omvendt kan vi se, at i Lund holdtes 1577-1579 normalt mindst ét retsmøde *om måneden*.

For det andet gælder det med hensyn til domstolenes sammensætning. Da embedet som stiftslensmand blev afskaffet omkring 1580, kunne *Riberartiklernes* bestemmelse om ægteskabssagers og horsagers behandling alene af den grund ikke længere opfyldes. Det gav en usikkerhed med hensyn til, hvilken embedsmand der da skulle være den verdslige repræsentant i domstolene, og det er måske en del af forklaringen på, at de almindelige lensmænd, der skulle erstatte stiftslensmændene i ægteskabsdomstolene, kun i ringe omfang synes at have gjort det. Heri skete først en ændring, da lenene efter enevældens indførelse i 1660 afløstes af amter, og der i den forbindelse oprettedes et særligt embede som stiftamtmand. Med den gradvise ophævelse af domkapitlerne i årene efter 1660 forsvandt også dette konstitutive element i *Riberartiklernes* ægteskabsdomstole fra pådømmelsen af ægteskabssager. Herefter var det normalt stiftamtmanden, som sammen med et antal af stiftsstadens gejstlige – der kunne inkludere biskoppen og stedlige skolemænd – udgjorde stiftets ægteskabsdomstol.¹³⁴

Er det vigtigt at få slået fast, at *Riberartiklerne* af 1542 ikke indførte tamperretter, men konsistorier? Ja, det mener jeg. Ved at tale om tamperretter *avant la lettre* har den eksisterende forskning ikke blot tilsløret, at de danske ægteskabsdomstole i tilblivelsessituationen må forstås i sammenhæng med den lutherske reformations historie i Sachsen. Den har også berøvet os muligheden for at betragte den videreudvikling af konsistorierne til tamperretter, der sker i Danmark, i et komparativt perspektiv – som en variation over en fællesprotestantisk tematik.

¹³⁴ Se Riising: „Tamperrettens funktion og domspraksis“, især s. 394-396.